

*Тетяна Іванівна Тарахонич,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ

Серед загальновідомих, усталених категорій, які надають можливість розкрити сутність правового регулювання є такі, яким в юридичній науці приділено недостатньо уваги незважаючи на те, що вони є надзвичайно важливими в процесі аналізу правового регулювання. До таких категорій можна віднести принципи правового регулювання. Принципи правового регулювання відображають об'єктивні закономірності розвитку суспільства, держави, впливають на поведінку суб'єктів забезпечуючи правопорядок.

В узагальненому вигляді аналіз проблеми, пов'язаної з тлумаченням категорії «принципи правового регулювання», доречно розглядати з таких позицій:

- з урахуванням творчого доробку науковців по даній проблемі, з подальшою загальнотеоретичною розробкою та можливими уточненнями вихідної позиції на сучасному етапі розвитку юридичної науки;
- виокремлення особливостей принципів правового регулювання у порівнянні з принципами права та формування авторського розуміння категорії «принципи правового регулювання»;
- здійснення загальнотеоретичної характеристики основних принципів правового регулювання.

У зв'язку з цим існує нагальна потреба аналізу сутності принципів правового регулювання та їх взаємозв'язку з суміжними правовими категоріями, що обумовлює актуальність даного дослідження.

Проблема розуміння принципів правового регулювання знайшла належне місце в працях таких учених як: С. Алексєєв, С. Бобровник, А. Бобильов, О. Вітченко, В. Гойман, В. Горшеньов, Ю. Гревцов, Л. Завадська, О. Зайчук, В. Казимирчук, А. Колодій, В. Кудрявцев, Ю. Кривицький, С. Лисенков, О. Малько, О. Мельник, Н. Оніщенко, А. Поляков, П. Рабінович, Ю. Решетов, В. Сирих, О. Скаун, О. Скурко, В. Шабалін, К. Шундіков, Ю. Шемшученко, Л. Явич тощо.

Метою даної статті є з'ясування теоретичних основ розуміння сутності принципів правового регулювання та їх особливостей.

Не претендуючи на вичерпне висвітлення всіх можливих варіантів інтерпретації категорії «принципи правового регулювання» варто зазначити, що у науковій літературі сформувалося неоднозначне розуміння даної категорії. Це зумовлено рядом факторів: по-перше, принцип — категорія об'єктивно-суб'єктивна, її визначення в більшості випадків залежить від правосвідомості суб'єкта, спрямованості дослідження, наукової школи; по-друге, дане визначення формувалося протягом тривалого періоду часу, його зміст змінювався в залежності від тих змін, що відбувалися в суспільстві та науковому світогляді; по-третє, різні напрями в розумінні самої категорії «правове регулювання» обумовлює різне розуміння її принципів, неоднозначну їх класифікацію та систему.

У науковій літературі під принципами розуміють основні начала у відповідності до яких здійснюється правове регулювання [12, с. 71].

Слід погодитись із думкою М. Осипова в тому, що принципи правового регулювання є різновидом принципів права, оскільки правове регулювання є одним із проявів сутності права [12, с. 72]. Поряд із цим С. Алексєєв використовує критерій позитивності аналізуючи принципи права. Вчений зазначає, що принципи права охоплюються поняттям нормативного припису. Зазначаючи, що принципи права є такими правовими явищами, які безпосередньо пов'язують зміст права з його основами — тими закономірностями суспільного життя, на яких дана система права побудована та які вона закріплює [2, с. 78-79]. В. Кулапов розглядає принципи права як законодавчо закріплені основоположні начала, що відображають його сутність та визначають зміст і порядок реалізації правових приписів у соціально значимих ситуаціях [7, с. 133]. Подібної точки зору дотримується О. Іванов, підкреслюючи, що принципи права — це основні, вихідні положення права, що юридично закріплюють об'єктивні закономірності суспільного життя. Заслуговує на увагу думка вченого про те, що принципи права можуть закріплю-

ватись в загальних юридичних нормах (нормах-принципах), та називатись правовими принципами; чи проявляться опосередковано у внутрішньому змісті правових норм, пронизуючи своєю сутністю всю матерію права — принципи правосвідомості [6, с. 94].

Враховуючи спільний доробок багатьох учених та незважаючи на деякі дискусійні та суперечливі моменти, слід підкреслити, що категорії принципи права та принципи правового регулювання співвідносяться як загальне та особливе, можуть бути закріплені в нормах права (принципи правового регулювання можуть також закріплюватись іншими засобами регулятивного впливу), а також бути сформованими на рівні ідеї, вихідного начала.

Для принципів правового регулювання характерними є властивості, більшість з яких притаманні і принципам права, а саме: вони відображають закономірності розвитку суспільства, його ціннісну спрямованість; вони відтворюють правову культуру суспільства; відображають природу та призначення правового регулювання; є внутрішньо збалансованими; знаходяться у взаємозв'язку між собою поряд з їх диференціацією на види; формуються під впливом наукової думки; мають інформативну спрямованість; апробовані правозастосовною практикою; в більшій мірі (безпосередньо чи опосередковано) закріплені в нормі права, що надає можливість створити їх цілісну систему; знаходять своє відображення в інших засобах правового регулювання.

Порівнюючи категорію принципів правового регулювання з принципами права, слід звернути увагу на внутрішні та зовнішні функції, які для них характерні. Так, О. Іванов до зовнішніх проявів принципів права відносить їх вплив на систему юридичних норм, що забезпечує її непротиворічність та узгодженість. Нормативні приписи логічно повинні витікати зі змісту правових принципів та повністю їм відповідати, що забезпечує єдність та максимальну ефективність законодавства. Внутрішня спрямованість правових принципів полягає в їх безпосередньому регулюючому впливі на суспільні відносини та ліквідацію прогалин в законодавстві [6, с. 94-95].

На нашу думку, принципи правового регулювання — це відправні ідеї, вихідні положення, закріплені в праві, діючому законодавстві, правосвідомості, що характеризують сутність та зміст правового регулювання, розкривають його природу, визначають шляхи вдосконалення та практику застосування.

В юридичній літературі до загальних принципів правового регулювання відносять: принцип свободи, формальної рівності учасників відносин, що регулюються, єдність та диференціацію правового регулювання, справедливості [11, с. 39].

В. Сирих виокремлює групи принципів, які характерні для тієї чи іншої стадії правового регулювання, а саме: правоутворюючі — принципи науковості, демократизму, справедливості, гуманізму, законності, системності; правоорганізуючі — федералізму, законності, системності; правореалізуючі — гласності тощо [13, с. 204].

Виокремлення різноманітних принципів правового регулювання залежить від наукових підходів щодо його розуміння. Якщо процес правотворчості та правореалізації розглядати як складові процесу правового регулювання, то ті принципи, які використовуються щодо даних видів юридичної діяльності будуть характерними і для правового регулювання. До принципів правотворчості В. Червонюк відносить принцип гуманізму, демократизму, законності, науковості, компетентності, ресурсної та іншої забезпеченості правотворчого процесу [19, с. 380-383]. Дану систему принципів М. Матузов та О. Малько доповнюють принципами гласності та оперативності [8, с. 299], В. Сирих — принципом системності [15, с. 188-190].

С. Алексєєв виокремлює стадії процесу правового регулювання, а саме: регламентацію суспільних відносин, що потребують правового опосередкування; дію юридичних норм, в результаті якої виникають чи змінюються правові відносини; реалізацію суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, при якій правове регулювання досягає своєї мети. Вчений зазначає, що трьома стадіями процесу правового регулювання відповідають такі основні елементи або частини механізму правового регулювання: юридична норма, правовідносини, акти реалізації суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Окрім основних компонентів вчений виокремлює нормативні юридичні акти, правосвідомість та правову культуру [1, с. 34-35]. Зазначене дає можливість виокремити такі принципи побудови механізму правового регулювання як єдність, системність, закономірність взаємозв'язків між структурними компонентами механізму правового регулювання. Поряд із цим, С. Алексєєв підкреслює цементуючу роль принципу законності в механізмі правового регулювання, підкреслюючи, що законність не є особливим елементом механізму правового регулювання, вона є принципом права, а отже, на нашу думку, і принципом правового регулювання, що пронизує собою як правотворчість, так і дію права, реалізацію суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [1, с. 36].

Поряд із цим на формування принципів правового регулювання впливає цілий ряд факторів. Це насамперед: рівень розвитку суспільства, його економічної, політичної, соціальної, духовної та інших

систем; природа та призначення права в суспільстві; місце та роль правових норм серед інших соціальних регуляторів; рівень розвитку наукової думки, особливості праворозуміння тощо. Досить часто принципи правового регулювання формуються в залежності від тих цілей, які ставить перед собою держава. Як слушно зазначає О. Скурко ці принципи є сутністю декларації політичного, економічного, соціального характеру (і кореспондуючих цілей), вони проголошені державою як пріоритети загалом і для подальшого змістовного розвитку права та правового регулювання, але не розвитку його (права) форм і методів, цілісності та ефективності як провідного регулятора суспільних відносин, соціальної цінності права як самобутного феномену [14, с. 11].

Звернемо увагу на найважливіші принципи правового регулювання. Насамперед це принципи свободи та справедливості. Свобода в широкому філософському розумінні — це природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому розумінні свобода — це суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах [4, с. 441]. Принцип свободи передбачає можливості вибору роду занять, користування соціальними послугами, вільне використання грошових заощаджень тощо. Принцип соціальної справедливості забезпечує відповідність між функціональною роллю суб'єкта в суспільстві та його соціальним становищем, між мірою затраченої ним праці та отриманими заохоченнями, винагородами, суспільним визнанням тощо.

Свобода особи відображає можливість кожного вести себе по відношенню до інших осіб так, як це корисно, необхідно, але не порушуючи при цьому свободи інших осіб. Завданням права і є встановлення змісту свободи особи, її міри, балансу з іншими свободами [17, с. 211].

Свобода людини історично обумовлена розвитком самого суспільства, його найважливіших сфер — політичної, економічної, духовної, вона закріплюється правом та доводиться до кожної людини чи організації. Право має загальносоціальну сутність, служить інтересам кожної людини, забезпечує організованість, упорядкованість, стабільність та розвиток соціальних зв'язків. Право — це не просто свобода, а свобода гарантована від втручання, захищена свобода [16, с. 119].

Принципу справедливості відводиться особливе значення в теорії права, оскільки він найповніше відображає загальносоціальну сутність права, прагнення до пошуку компромісу між учасниками правових зв'язків, між особою та суспільством, громадянином та державою. Справедливість вимагає відповідності між діями та їх соціальними наслідками [16, с. 121].

Справедливість обумовлюється поняттям права, є його внутрішньою властивістю, якістю права. За своїм змістом та етимологією справедливість (*justitia*) обумовлюється категорією права (*jus*), характеризує наявність в соціальному просторі правового начала та відображає його всезагальність, правильність, імперативність та необхідність. Діяти по справедливості означає діяти правомірно, відповідно до всезагальних та рівних вимог права [10, с. 8].

Аналізуючи лібертарно-юридичний підхід до розуміння права В. Нерсисянц, А. Заєць підкреслюють, що справедливість має загальну основу з правом, але не може бути з ним ототожнена. Справедливість є оціночним засобом, моральним критерієм за допомогою якого виправдовуються чи піддаються сумніву відповідні норми, а відтак підтверджується їх чинність або корегуються останні відповідно до нових ідеалів справедливості [18, с. 239].

В. Нерсисянц розглядає свободу і справедливість поряд із всезагальною мірою регуляції, компонентами принципу формальної рівності, які мають формально-змістовний, а не фактично-змістовний характер, входять в поняття права та існують лише в правовій формі [10, с. 3-4]. Він підкреслює, що згідно з лібертарно-юридичною теорією такі принципи права як формальна рівність, свобода, справедливість є об'єктивними, сутнісними якостями саме права, а не моралі, моральності, релігії тощо [9, с. 86]. Легізм ігнорує дані властивості права, відносячи їх до властивостей інших соціальних регуляторів. Легізм тлумачить право як сукупність норм, що виражають примусово-обов'язкові, встановлені офіційною владою правила, ототожнює право і закон, відриває закон як правове явище від його правової сутності, заперечує об'єктивні властивості, характерні для права в цілому. Значну увагу легізм приділяє коментуванню джерел позитивного права, виявленню їх нормативного змісту, питанням систематизації норм права, юридичній техніці, засобам та методам юридичного аналізу. Зазначені факти свідчать про догматико-раціоналістичний підхід до права [3, с. 223].

Поряд із цим, визначення права на основі рівності і свободи є пізнавально-раціоналістичним, оскільки воно орієнтує на з'ясування сутності права як такого явища, яке належить раціонально мислячому індивіду, котрий взаємодіє з такими ж індивідами на засадах рівності [18, с. 238-239].

Справедливість є критерієм оцінки різноманітних стосунків у житті суспільства: між роллю окремих людей чи соціальних груп та їх реальним соціальним становищем, ступенем суспільного визнання; між

працею і винагородою за неї, правами та обов'язками особи; між скоєним діянням і відплатою, злочином і покаранням.

Принцип справедливості поширюється як на реально існуючий, так і на уявний (ідеальний) стан справ у суспільстві, виступає належним (необхідним) імперативом, що відповідає сутності, правам і потребам людини [5, с. 604].

Проаналізувавши думки різних учених з приводу тлумачення поняття принципів правового регулювання, слід узагальнити, що: принципи правового регулювання є основними ідеями, основою, що визначає сутність права загалом та правового регулювання зокрема. Принципи правового регулювання можуть набувати характеру принципів-норм та виконувати регулятивну функцію чи існувати у вигляді суб'єктивних ідей, цінностей та бути пізнаними шляхом аналізу цілої системи приписів. Принципи правового регулювання відіграють важливу роль у подоланні прогалин у праві, шляхом застосування права по аналогії.

Використані джерела:

1. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. — М.: Изд-во «Юридическая литература», 1966. — 183 с.
2. Алексеев С.С. Собрание починений: [в 10 т.] / С.С. Алексеев. — М.: Статут, 2010. — Т. 2: Специальные вопросы правоведения. — 470 с.
3. Бабкін В.Д. Юридична енциклопедія: системний розвиток права України / В.Д. Бабкін, В.П. Горбатенко // Правова держава. Щорічник наукових праць. — 1999. — Вип. 10. — С. 218-228.
4. Батанов О.В. Свобода / О.В. Батанов // Юридична енциклопедія: [в 6 т.] / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. — К.: «Укр. енцикл.», 2003. — Т. 5. — С. 441.
5. Горбатенко В.П. Справедливість / В.П. Горбатенко, В.М. Терпишник // Юридична енциклопедія: [в 6 т.] / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. — К.: «Укр. енцикл.», 2003. — Т. 5. — С. 604.
6. Иванов А.А. Теория государства и права: [учеб. пособ.] / А.А. Иванов; [под. ред. В.П. Малахова]. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: ЮНИТИ — ДАНА: Закон и право, 2009. — 351 с.
7. Кулапов В.Л. Теория государства и права: [учебник] / В.Л. Кулапов, А.В. Малько. — М.: Норма, 2008. — 384 с.
8. Матузов Н.И. Теория государства и права: [учебник] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. — М.: Юрист, 2001. — 512 с.
9. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: [учебник] / В.С. Нерсесянц. — М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — 552 с.
10. Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах / [отв. ред. Н.М. Марченко]. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Норма, 2007. — Т. 2: Право. — 816 с.
11. Осипов М.Ю. О соотношении правового регулирования и правотворчества / М.Ю. Осипов // Правоведение. — 2009. — № 3. — С. 31-41.
12. Осипов М.Ю. Понятие и соотношение правового регулирования и правотворчества: [монография] / М.Ю. Осипов. — М.: Изд-во СГУ, 2010. — 221 с.
13. Проблемы теории государства и права: [учебник] / [под ред. В.М. Сырых]. — М.: Эксмо, 2008. — 528 с.
14. Скурко Е.В. Принципы права: [монография] / Е.В. Скурко. — М.: Ось — 89, 2008. — 192 с.
15. Сырых В.М. Теория государства и права: [учебник] / В.М. Сырых. — [3-е изд., перераб., и доп.]. — М.: ЗАО Юстицинформ, 2007. — 704 с.
16. Теория государства и права: [учебник] / [отв. ред. д.ю.н., проф. В.Д. Перевалов]. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Норма, 2007. — 496 с.
17. Теория государства и права: [учебник] / [под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева]. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. — 640 с.
18. Теорія держави і права. Академічний курс: [підручник] / [за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко]. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
19. Червонюк В.И. Теория государства и права: [учебник] / В.И. Червонюк. — М.: ИНФРА — М, 2006. — 704 с.

Тарахонич Т. І. Принципи правового регулювання: доктринальні підходи.

Автором розглядаються різні підходи до розуміння сутності категорії «принципів правового регулювання», аналізуються їх особливості, звернено увагу на основні принципи правового регулювання.

Ключові слова: правове регулювання, принципи, принципи правового регулювання, дія права, реалізація права, механізм правового регулювання.

Тарахонич Т. И. Принципы правового регулирования: доктринальные подходы.

Автором рассматриваются различные подходы к пониманию сущности категории «принципы правового регулирования», анализируются их особенности, обращается внимание на основные принципы правового регулирования.

Ключевые слова: правовое регулирование, принципы, принципы правового регулирования, действие права, реализация права, механизм правового регулирования.

Tarahonich T. Principles of legal regulation: the doctrinal approaches.

Here author has analyzed the different approaches to understanding of the essence of the category principles of legal regulation and it's peculiarities have been analyzed.

Key words: legal regulation, principles, action of the law, realization of the law, mechanism of legal regulation.